

कनदारांना संज्ञा देणारे मंत्र

क्तनदारांना संज्ञा देणारे पंत

रामचंद्रपंत अमात्य हे मराठेशाहीतील एक अनुभवी मुत्सद्दी होते. त्यांनी छ. शिवाजी, संभाजी, राजाराम, कवीरकर छ. शिवाजी व संभाजी या सर्वांचा कारभार अगदी जवळ पाहिला होता. या सर्वांना त्यांनी मदत केली होती. पंत अमात्य म्हणजे मुर्खी, मुत्सद्दी, शिक्छपतींच्या राजनीतिच्या व राजकारणाच्या तालमति तयार झालेल्या पहिल्या प्रतिभा राजकारणी पुरतष्ठा होता. त्याने शिवाजी महाराजांची राजनीति आपल्या ग्रंथात लिहून ठेवली आहे पण या आज्ञापत्रातील मजकुरप्रमाणे तो स्वतः मात्र वागला नाही.

त्यांनी आज्ञापत्रामध्ये लिहिलेले क्त्ना विषयांचे धोरण आणि प्रत्यक्षात अंमलात आणलेले धोरण यात खूप फरक होता. त्यामुळे शिवाजी महाराजांची ध्येयदृष्टी त्यांच्याकडे नव्हती असे म्हणावे लागेल. शिवाजी महाराजांनी रयतेचे, सर्वसामान्यांच्या हिताचे राजकारण केले, त्या उलट रामचंद्रपंताने मात्र क्तनदार, देशमुख, संजामदार, सावकार, व्यापारी या समाजातील मुठभर लोकांच्या हिताचे राजकारण केलेले दिसते. म्हणजेच यामध्ये त्याचा स्वतःचा स्वार्थी हेतू तर होताच पण त्याशिवाय या वर्गाच्या हिताचे राजकारण दिसून येते.

क्तनदार म्हणजे राज्याचे दाय्यादव (वारंकर) म्हणणारा रामचंद्रपंत मात्र हाडाचा क्तनदार होता. क्तनाविषयी त्याला खूप आकर्षण होते. संजामीवृत्ती त्याच्या ठायी मुरलेली होती. लहानपणापासून त्याला क्तने मिळत गेलेली आपणास दिसून येतात. त्यांच्या या क्तनाच्या आसक्तीबद्दल बोलत असताना बनहट्टी आपल्या संघादीत आज्ञापत्रातील प्रास्ताविकात म्हणतात, ' रामचंद्रपंत छत्रपती आणि स्वराज्य यांच्याविषयी निष्ठावंत खरा पण त्या निष्ठेचे मोल वसूल करण्यात चांगलाच दक्ष होता. ' म्हणजेच रामचंद्रपंताची निष्ठा

वतनावर असलेली आपणास दिसून येते. व्याख्या १८ व्या वर्षीपासून त्याला वतने मिळालेली दिस्तात. १३ एप्रिल १६६३ चे शिवाजी महाराजांचे एक आज्ञापत्र मिळते. त्यामध्ये रामचंद्रपंताना जंजिऱ्याची स्वनीसी दिलेली आहे व काम मुताळिकाकडून घेण्यास सांगितले आहे हे पत्र रायाजी भोसले या जंजिऱ्याच्या हवालदारास दिले आहे.

“ रामचंद्र निळकंठ यास जंजिरे मजकुराची स्वनीसी दिली आहे माझी आपला मुताळीक जंजिरे मजकुरास पाठवून देतील त्यांचे हाते स्वनीसीचा कारभार घेत जाणे...”^१

इ.स. १६७४ मध्ये राज्याभिषेकाच्या वेळी शिवाजीने अमात्य पद व त्यासंबंधी असणारी जहागिरी रामचंद्रपंतास दिली. इ.स. १६७४-७६ मध्ये शिवाजीने रामदुर्ग व नरगुंद हे किल्ले बांधून ते रामचंद्रपंताच्या स्वाधीन केले. पुढे अमात्यानी या किल्ल्याचे बंदोबस्ताकरता आप्पाजी पंत सुर्वी यास नेमले.^३

शिवाजी महाराजांचा वतनदारवर फार कटाक्ष होता. त्यांनी नवान वतने रद्द करून दिवाणात सामील केली. हे घोरण रामचंद्रपंतास पण मान्य होते. त्याने तसे आपल्या आज्ञापत्रात सुध्दा म्हटले आहे. पण तरी सुध्दा शिवरायाच्या राजनीतीची जी तत्वे आज्ञापत्रात व्यक्त झालेली दिस्तात ती त्याच्या अंगी मुरलेली होती, किंबहुना त्याचे त्याला आकलन झालेले होते असे नाही. कारण त्याने आपल्या नावावर अनेक वतने घेतलेली आहेत व दुसऱ्याला सुध्दा दिली आहेत. या विषयी बऱ्ही यानी संघटित केलेल्या आज्ञापत्रातील प्रस्तावनेत म्हणतात “ संधी साधेल तिथे आपल्या नावे वतने करून घेण्याचा उपक्रम राजाराम जिंजीस पोचतो न पोचतो तोच पंताने सुरू केला.”^४

यावरून रामचंद्रपंताना शिवाजी महाराजांच्या राजनीतीची जाणीव नव्हती किंवा आकलन झाले नव्हते हे सिध्द होते. रामचंद्रपंताने फक्त स्वतःपुरते वतने घेतली नाहीत तर अनेक देशमुख व सरदार यांना अनेक वतने दिली आहेत. त्यामध्ये ते वतनदारांना आश्वासन देतात ,

‘जो कोणी वतनदार एकनिष्ठा धरतन येईल, गडकोट हस्तगत करतन देईल, या राज्याचे ठायी वृढनिष्ठा धरिल आणि स्वामीकार्य करतन देईल त्यास इसाक्ती व तनवतनभाग चालिला असेल तेणेप्रमाणे हुमाला करतन लिहोन पाठाविण सद्द सादर होईल तेणेप्रमाणे मजुरा असे .’^५

यामध्ये रामचंद्रपंतांनी वतनदारांना आश्वासन देऊन संहाणा दिलेले दिसते. ६ फेब्रुवारी १६९१ मधील रामचंद्रपंत अमात्याचे एक आज्ञापत्र आहे. त्यामध्ये सुध्दा या सर्वांना अभ्यपत्र दिलेले आहे. त्यामध्ये ते म्हणतात की पूर्वी वतनदारापासून अन्याय झालेले आहेत. त्याबद्दल हमी केली जाईल त्यांनी येऊन हावे. अभ्यपत्र समस्त राजकार्य धुरंधर विस्वासानिधी राजमान्य राजर्षी रामचंद्र नाईक अमात्य ताहा देशमुख व देशकुलकर्णी व मोकादमानी व सेठे व माहाजन व समस्त रयानी प्रांत सिराले मुहुर सन इंदिदे तीसेन आल्पन दिले अभ्यपत्र येसे जे ... वतनदारा पासून यापूर्वी कित्तेक अन्याये जाहाले आहेत ते हमी करतन अभय देतील ..^६

या ठिकाणी वतनदारांच्याकडे चुका होऊन सुध्दा त्यांना हमी केली आहे. या पुढे जाऊन ते म्हणतात राज्यातील पुरातन वतने पूर्वापार हकालाजिम्यासह पूर्वक्त चालवावी^७ असे रामचंद्रपंतांचे म्हणणे होते. रामचंद्रपंत या ठिकाणीच थोबत नाहीत तर त्याही पुढे जाऊन ते म्हणतात, लहान अथवा थोर प्राचीन परंपरागत वृत्ती चालत आल्या असतील तो वृत्ती लोप केल्याने परमपातक आहे.^८

वतनदाराचे वतन जर रद्द केले तर पाप होईल असे पंताना वाटत होते. या सर्व विवेचनावरून असे वाटते की, पंताने आज्ञापत्रात लिहिल्याप्रमाणे कोणातीही गोष्ट आचरणात आणली नाही. उल्टे स्वतःकडे, स्वतःच्या बायकोच्या मुलाच्या नावावर अनेक वतने घेतली, दुसऱ्यांना वतने दिली. यावरून शिवाजी महाराजांनी रयतेच्या स्वास्थासाठी वतने अमानत करण्याचा जो हुक्म काढला होता तो हुक्म पंताना धाव्यावर बसवल्याचे स्पष्ट दिसते. १६९० च्या एका

पत्रात राजाराम महाराजांच्याकडे वतने मागताना ते म्हणतात,

‘ .. रा.कं. स्वामीच्या वेळेस आपली वतने अमानत करून हकाच्या मोहनी करून देत असत ... तरी साहेबी आम्हा वतनदारीवर कृपादृष्टीने पाहून आमची वतने इनामती व इसापती हक्काजिमे जे आहेत ते आमचे दुमाला केली पाहिजे...’

यावरून रामचंद्रपंत हा समाजातील देशमुख वतनदार, सजामदार या उच्चभू वर्गाचे पुढारपण करत होता हे या वरिल पत्रावरून दिसते. तसेच महाराजांच्याजवळ राहून त्यांची मर्जी सांभाळून, गोड बोलून, विनंती करून त्याने अनेक वतने मिळली होती. १६९७ मध्ये रामचंद्रपंतानी राजाराम महाराजाना विनंती करून खारेपाटण महालाची सरदेशमुखी मिळली होती हे खालील राजाराम महाराजांनी प्रान्ताच्या सरसुभेदारांना पाठवलेल्या पत्रातून स्पष्ट होते.

‘ ..रा.रा. निळळं यांनी विनंतीपत्र पाठविले तेथे लिहिले मां आपणास ... वंशपरंपरेने चाले यैसे वतन मेहेरबान होऊन दिले पाहिजे. त्याजवरून ... मामले प्रभाकरी येथील आठरा माहाराजांची सरदेशमुखी ...यासाठी आजरामराहत करून दिले असे....’^{१०}

यावरून पंतानी महाराजांच्याकडून अनेक वतने मिळवल्याचे स्पष्ट होते. “ शाहू महाराज आणि ताराबाईंनी त्यांना स्वराज्य आणि कोल्हापूरचे राज्य यामध्ये त्यांच्या हक्कातपन्हा या पदासोबत अनेक वतने दिली होती.”^{११}

जो पंत अमात्य वतनदारांचे अन्यायी, स्वार्थी, निष्ठाहीन, असे वर्तन करतो तोच त्याची वतने काढून घेतल्यास पाप होईल असे म्हणतो, तोच पंत ‘ यवोदराप्रमाणे भूमी तेही इनाम देऊ नये’ असे म्हणतो तोच वतनदाराची हक्क लाजिमे इनामतीसह कायम चालवावीत असे मानतो, त्याच्या या राजनितीमध्ये आढळते. या विसंगतीचे रहस्य एवढेच की, रामचंद्रपंत हा शिवाजीचा राजकारण नीतीचा मोठा भाष्यकार अस्सा तरी सुध्दा शेवटी तो एक हाडाचा वतनदार

होता. त्याची कतनासक्ती एवढी जबरदस्त होती की, शिवाजीच्या मृत्यूनंतर २५ ते ३० वर्षांच्या कालखंडात सर्वात जास्त संख्येने छत्रपतीकडून कत्ने व इनामे रामधंद्रपंताने घेतली आहेत. शिक्छत्रपतीपासून छ.संभाजी राजे करवीरचे यांच्यापर्यंत प्रत्येकाकडून स्वनीसी, कुलकर्णी, देशकुलकर्णी, सरदेशमुखी, ज्योतिषा, नाडगोंडकी अशी नाना प्रकारची कत्ने त्याच्या इनामासह पंत अमात्याने घेतली. छत्रपतींच्या दरबारात त्यांच्या स्थानाला महत्त्व असल्यामुळे ही कत्ने त्याला प्राप्त करून घेता आली.

शिवाजी राजे यांनी रामधंद्रपंतांना जंजीरे, सिंधुदूर्ग, येथील स्वनीसी, वंशपरंपरा दिली होती. त्याशिवाय केलवडे सोनवले, मुरादपुर, आजरे महाल, तांदळी इ. गावची इनाम कत्ने करून दिली. कोठे देशमुखी तर कोठे सरदेशमुखी कोठे धर्मकृत्यासाठी तर कोठे ज्योतिषा कत्ने अशा स्वरूपाची ही कत्ने होती.^{१२}

रामधंद्रपंत अमात्यांच्या या कत्नालोभास काही घरबंद राहिलेला दिसत नाही. स्वतःसाठी त्याने कत्ने व इनामे तर घेतलीच पण पत्नीच्या साडीबोळीसाठी मातश्रीच्या वृंदावनासाठी, चिरंजीव व कन्या यांच्या दुधमातासाठी अशी अनेक इनामे त्याने आपल्या कुटुंबात बहाल करून घेतली. ही स्वार्थी वृत्ती पंत अमात्यांच्या ठिकाणी पुरेपर वस्ली होती हे स्पष्ट आहे. खालील दोन पत्रे पाहिल्यानंतर हे अधिक स्पष्ट होईल.

सा. जानकीबाई यासि दिले वृत्तिपत्र यैसे जे तुम्हे भतीर रा.
रामधंद्रपंडित अमात्य साठी स्वामीच्या राज्यानिमित्त बहुत श्रम करून ...
स्वामी संतोषी आहेत व तुम्हे उर्जित करून चालवणो. स्वामीस अगत्य आहे .
यास्तव तुम्हास नुतन इनाम मां मुरवाड ताा संगमेश्वर देह १ येक कुल्लानु
हालापट्टी व पेस्तर पट्टी निधी ... तुम्ही आपले स्वाधीन करून पुत्रपौत्रादी
वंशपरंपरेने ध्यावा. ^{१३} .. स्वामी तुम्हाची बहुत संतोषी होऊन तुम्हास
दुधमातानिमित्त नुतन इनाम मांजे करवें ताा संगमेश्वर देह ... हा गाव इनाम
दिला असे ... ^{१४}

रामचंद्रपंताची ही कतनाविषयीची आसक्ता म्हातारपणी सुध्दा कमी झालेली नव्हती. छ. संभाजी हे त्यांच्यात प्रयत्नामुळे छत्रपती बनल्यामुळे पंतानी म्हातारपणी सुध्दा अनेक कतने घेतली आहेत.

.. म्हातारपणी देखील त्याची ही आसक्ती कमी झालेली नाही, हे तारखे ३०-५-१७१४ रोजी हातकलंगडे हे गाव पत्नीच्या नांवे करून घेतले आहे यावरून दिसते. १७१५

रामचंद्रपंत अमात्यांची ही कतनाची आसक्ती इतक्या शिगेला पोहोचली होता की, न्याय मागायला आलेल्या इसमाचे अर्धे कतन त्याने आपल्याकडे घेतले होते हे पुढील उदाहरणावरून दिसून येईल.

सहाव परगण्यातील १८ गावाची गावकुलकर्णी व ज्योतिषी आणि परगण्याचे देशकुलकर्णी इ. मूळ कृष्णाजी बुलगे, महारजी बुलगे व गोमाजी बुलगे इ.च्याकडे होते. पण विसाजी काशी व विठ्ठल होनाजी यांनी ते कतन दांडगाईने स्वतःकडे ठेवले होते. बुलगे बंधू न्याय मागण्यासाठी रामचंद्रपंताकडे गेले... या त्रयावा निकाल, कतनाचा अर्धा भाग कृष्णाजी बुलगे व इतर बंधूंनी घ्यावा व राहिलेला निम्मा भाग रामचंद्रपंतानी स्वतःकडे ठेवला. कारण काय तर मुळ कतनदाराचे रक्षण व्हावे... १६.

असा हा स्वार्थी रामचंद्रपंत संभाजी महाराजांच्या मृत्युनंतर राजाराम महाराज गादीवर आले. त्यांनी सुध्दा शिवाजी महाराजांचेच धोरण अंमलात आणले होते. पण कतनदारी पध्दतीत बदल करावा अशी सूचना रामचंद्रपंत अमात्य व शंकराजी नारायण यांनी केली होती असे मत् सेतु माधवराव पगडी यांनी मांडले आहे.

अशा रितीने रामचंद्रपंत अमात्य आणि शंकराजी नारायण सचिव यांच्या मसळती प्रमाणे शहाणपणाने शिवाजी आणि संभाजी यांची धोरण बदलली. तोपर्यंत कतने कतनदाराना कतने परत दिली जात होती. इतकेच नव्हे

तर मागला विरध्द ल्हणा न्या धाडसी लोकांना ती दिली
जात अस्त. १७

करवीरकर छ. शिवाजी महाराजांच्याकडून रामचंद्रपंताने आपल्या सर्व
नवान व जुन्या वतनांचे नुतनीकरण करून घेतले होते हे बावडा दफ्तरातील एका
पत्रावरून समजते. पुरातन वतने व इनामती तुम्हे वडील अनुभवीत होते त्यांचा
भोगवटा बहुत दिवस लुल्ला त्याचे वर्तमान पूर्वतर धर्मातीने मनास आणून तुम्हा
वतने व इनामे खरी जाली ती तुम्हास अजराम-हाम्त करून देऊन पत्रे दिल्ली
आहेत...

असा हा स्वार्थी रामचंद्रपंत अतिशय धार्मिक होता. तो समर्थ
रामदास स्वामींचा उपासक होता. हा रामदास पंताचा अभिमानी राजभक्त
होता. "रामचंद्र नीळकंठ अमात्य ह्याच्या हृदयपरलावर श्री समर्थीची शिक्वण
कायमची कोरलेली असल्यामुळे ते पुढिलानी तिची आठवण वारंवार करून देत
अस्त" १८ पण धार्मिक कार्यात सुध्दा त्यांना स्वार्थ दिसून येतो. त्याची स्वार्थी
वृत्ती इतकी उपनाळून आलेली होती की, त्याने समर्थ रामदास स्वामींच्या
मृत्युनंतर सज्जनगड व चाफळ येथील देवाची पुजा, अर्चा, महोत्सव व्यवस्थित
चालावेत म्हणून इनामे दिली. यामध्ये सुध्दा पंतानी काही पैसे मिळवण्याचा
प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

रामचंद्रपंत हाही समर्थाचा शिष्य. इनामे मिळून देण्यास त्याचा
पुढाकार अर्थातच होता. पण या करता काही बक्षिसी न घेईल तर तो
रामचंद्रपंत कसला" १९ यावरून रामचंद्रपंत अमात्य स्वार्थी, वतनासक्त होता हे
कळून येते. धार्मिक कार्यामध्ये त्याने पैसे कसा मिळवला हे पुढील अनेक
उदाहरणाने स्पष्ट करता येईल. सज्जनगडावरील लेखनीवृत्ती ५ होनप्रमाणे आपल्या
नावावर करून घेतली आणि त्या ठिकाणी आपला मुतालिक ठेवला व त्यास
दोन होन दिले व त्याच्या जेवणाची व्यवस्था 'श्री' च्या भंडारियात केली
व राहिलेले तीन होन आपल्या कनव्हीस मारले. २० रामचंद्रपंताची प्रवृत्ती ही

अशाप्रकारची होती. स्वतः मराठी राज्याचा अमात्य असून सुध्दा मोगलांच्या ताब्यात असलेली वक्ते सोडवण्या करता त्यांनी मधरणी करण्यात त्याला कसलाच कमीपणा वाटत नव्हता.

रामचंद्रपंत मोठा वक्तेदार होता. त्याने वक्तेदारांच्या वक्तेदारीची रक्षण केले. एवढेच नव्हे तर साहुकार व व्यापारी यांचे सुध्दा त्याने हित जोपासले होते. साहुकार म्हणजे राज्याची व राजश्रीची शोभा. साहुकारांच्या योगाने राज्य आबादान होते न मिळे त्या वस्तु राज्यात येतात ते राज्य श्रीमंत होते. पडले संकटप्रसंगी कर्जवाम मिळते^{२१} म्हणजेच रामचंद्रपंत अमात्याने राज्यात नसलेल्या वस्तु येतात. पाहिजे तेव्हा कर्ज मिळते म्हणून साहुकार व व्यापारी यांना राज्याची शोभा असे म्हणले आहे. पण हेच व्यापारी एखाद्या संस्थानिका प्रमाणे राहत व गोरगरीब जनतेची व रयतेची पिडवणूक करत होते. हे मात्र पंतनी पाहिलेले नव्हते.

यावेळच्या सुमारास बंदरच्या व्यापाऱ्यांचा गळबतावरून परदेशाशी मोठा व्यापार चालत असून त्यास गळबतांच्या संरक्षणासाठी हत्यारे, दारुगोळा वगैरे बाळगावी लागत. ते ही साधने परदेशातून मिळत. असे व्यापारी लहान सहान संस्थानिकाप्रमाणे असत^{२२}. अशा ह्या संस्थानिकाप्रमाणे वागणाऱ्या व्यापाऱ्यांचे अमात्य संरक्षण करत होते व त्यांच्या हिताचे धोरण घेतले होते.

अर्थातच रामचंद्रपंत अमात्यांच्या या धोरणाचा परिणाम सर्वसामान्य जनतेवर, सामाजिक परिस्थितीवर इत्यादि शिवाय राहिला नाही. राज्यातील बरीचशी प्रजा दरिद्री आणि अर्धपोटी राहू लागली. वक्तेदारी पध्दतीमुळे लोकांचा निर्वाह लष्करी धंद्यावरच चालू होता.

बहुतेक लोक दरिद्री आहेत हे हंगामाचे दिवसा शिवाय अर्धपोटी असतात. यांचे साण्याचे धान्य मुझे निसस असता कोंडा घालून अधिक सत्वहान करून यास खावे लागे.^{२३} म्हणजेच त्यावेळच्या जनतेची रयतेची परिस्थिती अतिशय

वाई हलाखीची होती. भीमसेन सक्सेना या मुळ इतिहासकाराने 'तारखे-दिल-कुशा' या ग्रंथात त्याने ताराबाईच्या काळातील परिस्थितीचे पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे. 'पनाजदार, देशमुख आणि जमिंदार हे काहीना काही निमित्त काढून रयतेकडून सारखेपैसे उकळीत असत. या शिवाय जमिंदाराना पेशकश म्हणून बादशहाला सडंगी द्यावी लागते ... बरे जमिंदार तरी आपल्या पिशवीतून रकाम काढून देतात काय ? नाही ते रयतेकडून वसूल करून बादशाहाची अधिका-यांना देतात.

या सर्व विवेचनावरून रामचंद्रपंत अमात्याने कतनदार, संजामदार, सावकार, व्यापारी, जमिंदार यांच्या हिताचे धोरण घेतले. त्याचे हित जोपासले व याचा परिणाम सामाजिक परिस्थिती बिकट झाली होती.

तत्कालीन परिस्थितीमध्ये कतनदारी पध्दती संपूर्णपणे बंद करता आला नसता पण ही पध्दत बंद करणे जरूरचे आहे असे शिवाजी महाराजाना वाटत होते. ह्या दृष्टीने त्यांनी प्रयत्न सुध्दा सुरू केले होते पण रामचंद्रपंताने मात्र या संजामशाही कतनदारी पध्दतीचे समर्थन केल्याचे दिसते.

टीपा

- १ श्री.ना.बनहट्टी (संपा.), १ शिवाजी राजांची राजनीती(आज्ञापत्र)
(पुणे:सुक्विर प्रकाशन, १९८४)
प्र.क्र. २३.
- २ रा.ना.जोशी आणि खरे ग.ह.
(संपा.), शिवरित्र साहित्य
(पुणे: जोशी प्रकाशन, १९३०)
खंड आ, ल.क्र. ४२६, पृ.क्र. ३७.
- ३ रा.म.गोरे , बावडेकर पंत अमात्य हुक्मतपन्हा यांचे
वंशवृत्त
(प्रकाशनाची माहिती उपलब्ध नाही)
पृ.क्र. २९.
- ४ श्री.ना.बनहट्टी , तंत्रेव - पृ.क्र. २४.
- ५ से.मा.पगडा , इतिहासाचा मागोवा,
(पुणे: तानराजप्रकाशन, १९६५)पृ.क्र. ४४
- ६ वि.स्य.शेटे आणि
बा.नी.कानाटकर(संपा.), शिवरित्र साहित्य खंड २वा
ग्रंथमाला क्र. ५५,
(पुणे:भारत इतिहास संशोधन मंडळ, १९३२)
- ७ रा.विं.ढेरें व प्र.पं.जोशी(संपा.), स्वराज्यनीती-आज्ञापत्र
१९६१, पृ.८६.
कित्ता - पृ.क्र. ८८.
- ८ वि.का.राजवाडे (संपा.), मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने,
(पुणे: भारत इतिहास संशोधन मंडळ, १९१०)
खंड १६ वा, पृ.क्र. ४३

- १० के.गो.स्वामीस , पंत अमात्य बावडा दातर,
(गगनबावडा : सेरेरा ज.बावडा
प्रकाशन १९३७) प.क्र. ३९, पृ.क्र. ६८.
- ११ S.V.Patil , Mararani Tarabai of Kolhapur,
(Delhi: S.Chand & Co.,Pvt.,1987)
P.No.190, (Translation of mine)
- १२ स.मा.गर्गे , कर्वार रियासत,
(राणे प्रकाशन, १९४०),पृ.क्र. ११६.
- १३ श.ना.जोशी,ग.ह.खरे
(संघा.), शिवरित्र साहित्य खंड भा,
(पुणे: श.ना.जोशी प्रकाशन, १९३०)
लं. ४३०,पृ.क्र. ४२.
- १४ कित्ता - पृ.क्र. ४२.
- १५ बनहट्टी , तंत्र - पृ.क्र. २५.
- १६ वि.का.राजवाडे (संघा.), मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने,
(कोल्हापूर: विजापुरकर वि.गो. १९०३)
खंड १, पृ.क्र. ४२, पृ.क्र. ४३.
- १७ S.M.Pagadi , Maratha Mughal Relations,
(Nagpur: Nagpur University Publi.,
1966), Page No.76, (Translated by
महाराष्ट्र.)
- १८ शं.श्री.देव , श्रीसम्राज्ञ्या पञ्चात त्यांच्या शिक्षणाचा
राजकारणात उपयोग,
खं.चि.मेंहदडे(संघा.)(भारत इतिहास
संशोधक मंडळ)मासिक वृत्त शके (१९१२)
पृ.क्र. १६०-१६१.

१९	वनहट्टी ,	तत्रैव - पृ.क्र. २६.
२०		कित्ता - पृ.क्र. २६.
२१	सखनीस ,	तत्रैव - पृ.क्र. २००.
२२	गारे ,	तत्रैव - पृ.क्र. ५९.
२३		कित्ता - भूगोल भाग पृ.क्र. ७.